

**ՀՈԳԵԿՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ԿՐՈՆԱԿԱՆ
ԽԱՂԱՔԱՐՏՆ ԱՐՑԱՆՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ²⁷**

Սիրանուշ Մելիքյան

Բանալի բառեր՝ հակամարտություն, հոգևոր առաջնորդ, կրոնական գործոն, հանրային մթնոլորտ, խաղաղ գոյություն, հոգևոր անվտանգություն, միջազգային հանրություն

Միջէթնիկ հակամարտությունները պատմականորեն արմատավորվող և երկար ընթացք ունեցող քաղաքական ու պատմական իրադարձություններ են, առանձնանում են իրենց բարդությամբ ու սուբյեկտների լայն ընդգրկումակությամբ, դինամիկ տրանսֆորմացիաներով ու ռազմական բախումներով: Դրա ակնհայտ օրինակն է Արցախյան հակամարտությունը, որը ոչ միայն հայ-ադրբեջանական, այլև տարածաշրջանային ու համաշխարհային ակադեմիական շրջանակներում լուրջ գիտական քննարկումների առարկա է դարձել: Այսօր աշխարհում էթնոքաղաքական հակամարտություններում առանցքային տեղ է սկսել զբաղեցնել կրոնական գործոնը: Ուստի մի փոքր անդրադառնանք կրոնական գործոնի՝ Արցախյան հակամարտության հետ առնչումներին:

Արդի ռազմաքաղաքական զարգացումների հենքում, որպես կարևորագույն գործոններից մեկը, ընկած է քաղաքակրթական բախումը: Հայտնի է նաև, որ հոգևոր-կրոնական բաղադրիչը ցանկացած քաղաքակրթության գլխավոր հատկանիշներից է: Պատահական չէ, որ փորձագիտական հանրությունում գերակայում է այն թեզը, որ 21-րդ դարը ոչ միայն էթնիկական, այլև զուտ դավանաբանական հակամարտությունների ժամանակաշրջան է: Նման մոտեցումը հիմնավորված է արդեն իսկ գոյություն ունեցող իրողություններով: Օրինակ՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքում ընթացող զարգացումներում կրոնական գործոնն ավելի քան կարևոր դեր է կատարում [1]:

1980-ական թթ. Ադրբեջանում ներքին իշխանության պահպանման, ինչպես նաև արտաքին, անվտանգային մի շարք խնդիրներ պատճառ են հանդիսացել իսլամական գործոնի քաղաքականացման և վերափոխարկման համար[2]: 1980-ականներին սրված Արցախյան հիմնախնդիրը և հայ-ադրբեջանական ռազմական բախումը արագացրին քաղաքական իսլամի մուտքն Ադրբեջան: Անհերքելի փաստ է, որ Արցախյան հիմնախնդիրն արմատապես խարսխված է ոչ թե կրոնական, այլ ավելի շատ էթնիկական, ազգային, քաղաքական, պատմական, իրավական հենքերի վրա: Սեփական ինքնորոշման ու պատմական հայրենիքի համար պայքարող հայության համար Արցախյան հակամարտության մեջ կենսական չէր, թե որ կրոնի հետևորդներ են ադրբեջանցիները, մինչդեռ Ադրբեջանում պատկերն այլ էր: Հակամարտության տարբեր փուլերում՝ հատկապես 1990-ականների ռազմական բախումների ժամանակ Ադրբեջանն ամեն բան անում էր իսլամական աշխարհին Արցախյան պատերազմի մեջ ներգրավվելու համար: Այս երկիրն իսլամական կրոնը տեսնում էր որպես կապող օղակ մահմեդական երկրների հետ՝ Արցախյան հիմնախնդիրն ադրբեջանական պատկերով լուծում

²⁷ Հոդվածն ընդունվել է 30.01.2018:

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել ԵՊՀ քաղաքական ինստիտուտների և գործընթացների ամբիոնը

տալու նպատակով: Այսպիսով, ի տարբերություն մեր պետական կրոնի՝ քրիստոնեության, իսլամն աղբյուրական ռազմավարության մեջ հաճախ վերափմաստավորվում է և դառնում քաղաքական խաղաքարտ:

Ի տարբերություն Աղբյուրականի՝ Հայաստանի համար այս հակամարտության մեջ կրոնը միայն մի դեր ու նշանակություն կարող էր ունենալ՝ խնդիրը խաղաղ ձանապարհով լուծելու: Տարածաշրջանային հանրային դիսկուրսում լայն քննարկումների առարկա դարձավ 2017 թ. սեպտեմբերի 8-ին Մոսկվայում կայանալիք Հայաստանի և Աղբյուրականի հոգևոր առաջնորդների հանդիպումը՝ Արցախյան հիմնախնդիրը քննարկելու նպատակով. հանդիպումը կազմակերպվել էր Համայն Ռուսիո Պատրիարք Կիրիլի միջնորդությամբ: [3]

Քաղաքական ենթատեքստում կամ էլ Արցախյան հիմնահարցին վերաբերվող քննարկումներում հոգևոր առաջնորդների դիսկուրսն ու հանդիպումները նոր մշակույթ չեն, ուստի կատարենք մի փոքր պատմական ակնարկ վերոնշյալը հասկանալու համար: Ողջամիտ չի լինի կարծել, որ հոգևոր հիմքերի վրա չխարսխված այս հակամարտությունը հոգևոր առաջնորդների լուծելու խնդիրն է, հակամարտության արմատներն ավելի շատ քաղաքական, ազգային, պատմական և իրավական են, սակայն, հաշվի առնելով բոլոր ժամանակներում կրոնական գործոնի չնվազող ազդեցությունը մարդկային կյանքի տարբեր ոլորտների վրա, միանգամայն տրամաբանական և անգամ կենսական նշանակության անհրաժեշտություն է դառնում կրոնական առաջնորդների ներգրավվածությունը խնդրի լուծմանն ուղղված ջանքերում:

Դեռևս 1988թ. փետրվարի 25-ին երջանկահիշատակ Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը հեռուստատեսությամբ դիմեց հայ ժողովրդին՝ հորդորելով չկորցնել հավասարակշռվածությունն ու զսպվածությունը և ընթանալ օրինական ու խաղաղ միջոցներով արցախահայության արդար պահանջը լուծելու ձանապարհով: Նույն օրը Վեհափառը նաև մի բովանդակալից հեռագիր էր հղել Մ. Գորբաչովին՝ համայն հայության անունից արտահայտելով իր մտահոգությունը և խնդրելով ձեռնարկել միջոցներ, որպեսզի «արդարացի լուծում ստանա Հայկական Ղարաբաղի հարցը՝ համաձայն Սահմանադրության և համաձայն Ղարաբաղի ժողովրդական դեպուտատների սովետի որոշման ու դեմոկրատիայի սկզբունքների: Սակայն, ցավոք սրտի, ԽՍՀՄ բարձրագույն իշխանությունների կողմից չեն ձեռնարկվել լուրջ քայլեր՝ գործընթացը խաղաղ և օրինական ձանապարհի վրա պահելու, և մի քանի օր անց հետևում է սոււմգայիթյան ոճրագործությունը: Արյունալի այդ իրադարձությունից հետո՝ մարտի 12-ին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին այցելեցին Կովկասի մահմեդականների վարչության նախագահ Շեյխ-ուլ-իսլամ Ալահշուքուր Փաշազադեի երկու պատվիրակներ, ովքեր Հայոց Հայրապետին փոխանցեցին Աղբյուրականի հոգևոր առաջնորդի ցավակցական ուղերձը տեղի ունեցած ողբերգության վերաբերյալ: Սա երկու կրոնապետերի միջև երկխոսության և համագործակցության յուրօրինակ սկիզբ է դառնում՝ հակամարտությանը խաղաղ միջոցներով լուծում փնտրելու ուղղությամբ[4]:

Սոււմգայիթյան ողբերգությունից հետո Հայ Առաքելական Եկեղեցու ջանքերով արցախյան հարցը հայտնվում է քրիստոնեական այլ եկեղեցիների, միջազգային կրոնական կազմակերպությունների ուշադրության կենտրոնում: 1988թ. մայիսի 4-ին Դոնի Ռոստովում տեղի է ունենում Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի կրոնապետերի ժողովը, որն ավարտվում է համատեղ ուղերձով, որով քրիստոնյա և մահմեդական կրոնապետերը սիրո, եղբայրության ու խաղաղության կոչ էին անում իրենց հավատացյալներին[5]:

1991թ. Վազգեն Ա կաթողիկոսը կրկին դիմում է Մ. Գորբաչովին՝ խնդրելով կանխել արյունահեղությունները: Միաժամանակ Վեհափառ Հայրապետն առանձին նամակ է հղում Եկեղեցիների Համաշխարհային Խորհրդի նախագահ Էմիլիո Կաստրոյին, որին հետևում է այդ օրերին Կանբերայում ընթացող ԵՀԽ հերթական համաժողովի հայտարարությունը, որը խորհրդային ղեկավարներից պահանջում էր պաշտպանել հայերի կրոնական, մշակութային և ազգային շահերը, ինչպես նաև հակամարտության տարածքի բոլոր բնակիչների մարդկային իրավունքները: ԽՍՀՄ ղեկավարին են դիմում նաև Երուսաղեմի Եկեղեցիների հոգևոր պետերը, իսկ Երուսաղեմի հայոց պատրիարք Թորգոմ արք. Մանուկյանը Արցախում վերսկսված հակահայկական գործողությունների առիթով հանդես է գալիս մամուլում: Հաջորդ տարի Արցախի խնդիրը հատուկ քննության նյութ է դառնում նաև Պրահայում գումարված Եվրոպայի Եկեղեցիների Կոնֆերանսի նիստում[6]:

ԵՀԽ-ն և ԵԵԿ-ն դառնում են երկու հոգևոր պետերի երկրորդ հանդիպման միջնորդն ու նախաձեռնողը: Բանակցությունների պատասխանատվությունն իրենց վրա են վերցնում ԵՀԽ նորընտիր քարտուղար Կոնրադ Ռայգերն ու ԵԵԿ ընդհանուր քարտուղար Ժան Ֆիշերը: 1993թ. փետրվարին Շվեյցարիայի Մոնտրեո քաղաքում կայացած հանդիպումն առանձնակի նշանակություն ունեցավ. երկու կրոնապետերը համատեղ հայտարարությամբ մեկ անգամ ևս հաստատեցին, որ հակամարտությունը չունի կրոնական շարժառիթ: Այնուհետև հայ և ադրբեջանցի հոգևոր առաջնորդների միջև շփումներն ու համագործակցությունը շարունակելու միջնորդական առաքելությունը հիմնականում ստանում է Ռուս Ուղղափառ Եկեղեցին: 1994թ. Վազգեն Ա կաթողիկոսը և Ալլահշյուքյուր Փաշազադեն Ալեքսի Բ պատրիարքի առաջարկով դիմեցին հակամարտող կողմերին՝ կոչ անելով անհապաղ դադարեցնել արյունահեղությունը: Մասնավորապես, ի պատասխան ռուս պատրիարքի այս առաջարկի, Վազգեն Վեհափառը նման կոչով նամակներ է հղել ՀՀ, Արցախի և Ադրբեջանի իշխանություններին[7]:

Հաջորդ հանդիպումն արդեն Գարեգին Ա կաթողիկոսի և Ալլահշյուքյուր Փաշազադեի միջև էր, որը կայացավ Սոսկվայում 1995թ. ամռանը, Ալեքսի Բ-ի նախաձեռնությամբ: Եռակողմ հանդիպման արդյունքում հայ, ռուս և ադրբեջանցի կրոնապետերը կրկին ստորագրեցին մի հայտարարություն, որը ևս մեկ անգամ հաստատում էր այն, որ հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը զուրկ է կրոնական հիմքից: 1995թ. հանդիպման ընթացքում երեք կրոնապետերը հանդես եկան նաև խաղաղարար կոնֆերանս իրավիճելու նախաձեռնությամբ: Այդ շրջանում, երբ արդեն իրադրությունը փոքր-ինչ կայունացել էր, հանդիպման մասնակիցները կարևորեցին փախստականների, ինչպես նաև գերիների ու պատանդների խնդրի լուծումը՝ իբրև խաղաղության հաստատման կարևոր պայման, և հակամարտող կողմերին կոչ արեցին ազատ արձակել մինչև վերջին գերյալը[8]:

Ադրբեջանի հոգևոր առաջնորդի հետ հանդիպումներն ու երկխոսությունը նոր թափով շարունակվեցին Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրոք՝ որակական նոր աստիճանների բարձրանալով: 2000 թվականից ի վեր երկու կրոնապետերի միջև տեղի ունեցան մի շարք կարևոր հանդիպումներ, ծեռք բերվեցին նոր պայմանավորվածություններ և հնչեցին պատմական հայտարարություններ, սակայն այդ հանդիպումներից առանձնապես կարևորվեցին վերջին երկուսը:

Նախ՝ 2010 թ. ապրիլի 26-ին տեղի ունեցավ աննախադեպ իրադարձություն, արցախյան հակամարտության 22 տարիների ընթացքում առաջին անգամ հայկական պատվիրակության ինքնաթիռը հատեց հայ-ադրբեջանական սահմանը և Երևանից մեկնեց Բաքու՝ այնտեղ տանելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ու նրա շքախմբին:

Գարեգին Բ կաթողիկոսը Ալլահշուքյուր Փաշազադեի հրավերով մեկնեց Ադրբեջանի մայրաքաղաք՝ մասնակցելու ապրիլի 26-27-ը Բաքվում գումարված Կրոնապետերի համաշխարհային գագաթնաժողովին: Գագաթնաժողովի ժամանակ իր խոսքում Վեհապաշտ Հայրապետը մեծապես կարևորեց արցախյան խնդրի խաղաղ կարգավորմանն ուղղված բոլոր ջանքերը: Գագաթնաժողովի շրջանակներում Գարեգին Բ կաթողիկոսի, Կիրիլ Ա պատրիարքի և շեյխ-ուլ-իսլամ Ալլահշուքյուր Փաշազադեի միջև տեղի ունեցավ եռակողմ հանդիպում, որի արդյունքում ընդունվեց համատեղ հայտարարություն, որով հոգևոր առաջնորդները վերահաստատեցին հակամարտությունը խաղաղ բանակցությունների միջոցով լուծելու անհրաժեշտությունը և կրկին հայտնեցին իրենց պատրաստակամությունը՝ շարունակելու իրենց ջանքերն այդ ուղղությամբ: Հոգևոր առաջնորդները կարևորում էին փախստականների վերադարձն իրենց բնակավայրերը, գերիների ազատ արձակումը, վանդալիզմի դատապարտումն ու կրոնական հուշարձանների և սրբությունների պահպանումը և այլն[9]: Բաքվում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը հանդիպում ունեցավ նաև Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևի հետ, ով նույնպես ողջունեց հակամարտության խաղաղ կարգավորմանն ուղղված ջանքերը՝ դրանցում կարևոր համարելով կրոնապետերի և հոգևոր սպասավորների դերը:

Այնուհետև 2011թ. նոյեմբերի 28-ին, Փաշազադեն պահպանեց Գարեգին Բ-ի կողմից հաստատված նշածողը և Հայոց Հայրապետի հրավերով ժամանեց Երևան՝ մասնակցելու ԱՊՀ միջկրոնական խորհրդի նախագահության նիստին: Նիստից հետո տեղի ունեցավ ավանդական դարձած եռակողմ հանդիպում՝ հայ, ադրբեջանցի և ռուս կրոնապետերի միջև: Հոգևոր առաջնորդների հանդիպումներում բազմիցս ընդգծվել և ամենաբարձր մակարդակով հայտարարվել է, որ հակամարտությունը բացարձակապես չունի կրոնական հիմքեր, ինչը խիստ կարևոր էր արցախահայության պայքարի բնույթի աղավաղման և հակամարտությանը կրոնական կեղծ երանգ հաղորդելու միջոցով շահարկումներ կատարելու ադրբեջանական տխրահեռակ քաղաքականությունը որոշակիորեն կանխարգելելու տեսակետից: Չի կարելի թերագնահատել նաև հոգևոր առաջնորդների պատմական հայտարարությունների դերը, որոնք, կրելով դեկլարատիվ բնույթ, սթափության ու զսպվածության էին կոչում հակամարտող կողմերին՝ իրենց հոգևոր համայնքներին ուղղորդելով երկխոսության և խաղաղ բանակցությունների: Հոգևոր առաջնորդները որոշակի հաջողություններ արձանագրեցին նաև գերիների ազատ արձակման, զոհվածների մարմինների փոխանակման և այլ հարցերում՝ փորձելով փոքր-ինչ բուժել ռազմական գործողությունների վերքերը[10]:

Մոսկվայում կայացած հոգևոր առաջնորդների հանդիպումից առաջ կանխատեսում էին, որ տրամաբանական չի լինի կարծել, որ հոգևոր առաջնորդների հանդիպումից հետո Արցախյան հակամարտության լուծման լուրջ առաջխաղացում է տեղի ունենալու, սակայն այս հանդիպումը կարող էր որոշակի փոփոխություններ բերել հանրային քննարկումներում, պատկերացումներում ու կարծրատիպերում, ստեղծել խաղաղ, կողմնորոշող ու կայուն մթնոլորտ սեփական հասարակության, ժողովրդի շրջանում: Խաղաղության պահպանման խնդիրն այսօր հրամայական է, քանզի տարածաշրջանում այն շատ խոցելի վիճակում է գտնվում սահմանային միջադեպերի, հրադադարի ռեժիմի խախտումների պատճառով, որը սակայն մեծամասամբ հրահրում է ադրբեջանական կողմը: Ուստի այս հանդիպումը կարող էր ունենալ արդյունք այն առումով, որ հոգևոր առաջնորդները կարող են օգտագործել սեփական հեղինակությունը հակամարտության խաղաղ կարգավորման համատեքստում հարային մթնոլորտ ստեղծելու առումով: Որպես օրինակ Հռոմի Պապն ամեն առիթ օգտագործում է Սփրիայում պատերազմը դադարեցնելու կոչեր անելու համար: Այս իրադարձությունը կա-

որոշ է արձանագրել նաև այն փաստը, որ կրոնական ճանապարհով կարելի է երկխոսության մեջ գնալ մի երկրի հետ, որի հետ ոչ միայն չկան դիվանագիտական հարաբերություններ, այլև առկա է չլուծված հակամարտություն[11]:

2017թ. սեպտեմբերի 8-ին Մոսկվայում՝ Ս. Դանիելի պատրիարքանիստ վանքում Մոսկվայի և Համայն Ռուսիո Կիրիլ Պատրիարքի հրավերով կայացավ Ադրբեջանի, Հայաստանի և Ռուսաստանի հոգևոր առաջնորդների հանդիպումը: Հոգևոր առաջնորդները հանդես եկան առանձին ելույթներով, չանդրադառնալով մանրամասներին՝ կցանկանալինք ուշադրություն դարձնել որոշ առանձնահատկությունների և շեշտադրումների վրա: Տարածաշրջանի հոգևոր առաջնորդները հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ: Արդեն նշել էինք, որ հոգևոր առաջնորդները կարող են օգտագործել սեփական հեղինակությունը հակամարտության խաղաղ կարգավորման համատեքստում հանրային մթնոլորտ ստեղծելու առումով, Հայոց Հայրապետն իր խոսքն սկսեց խաղաղության մասին նախադասությամբ, և որ հոգևոր առաջնորդների գլխավոր նպատակը պետք է լինի նպաստել Արցախյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման ընթացքին: Վեհափառն իր խոսքում շեշտեց, որ, չնայած բանակցող կողմերի, միջազգային հանրության հնչեցրած կոչերին՝ խաղաղություն հաստատել տարածաշրջանում և չլարել ռազմական ագրեսիան, այնուամենայնիվ սահմանային միջադեպերը շարունակվում են, Վեհափառն առանձնակի անդրադարձավ նաև 2016թ. ապրիլյան իրադարձություններին, ըստ էության, Հայաստանի հոգևոր առաջնորդի այս խոսքում կար կարևոր ենթատեքստ, համաձայն որի, հիմնականում ռազմական գործողություն հրահրող կողմն Ադրբեջանն է, հակառակ դեպքում այդքան վստահությամբ ելույթի մեջ չէր շեշտի ապրիլյան վայրագություն, բռնություն, խոշտանգում, կորուստ, ավեր և այլ բաները[12]:

Վեհափառն իր խոսքի մեջ շեշտեց՝ մեր տարածաշրջանում խաղաղությունն այլընտրանք չունի, ինչպես և՛ դարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը՝ բացառապես բանակցությունների միջոցով: Այլընտրանք չունի նաև Արցախի մեր հավատավոր ժողովրդի ազատ և անկախ կյանքը: Վեհափառը խոսքի մեջ խաղաղության կոչ արեց, կոչ արեց ձևավորել հանդուրժողականության և խաղաղության մթնոլորտ: Ինչպես արդեն նկատեցիք, Վեհափառ Տիրոջ խոսքն ուղիղ էր և հասցեական՝ բոլոր կետերի առնչությամբ[13]:

Ըստ էության, ինչ վերաբերում է Ադրբեջանի հոգևոր առաջնորդի հնչեցրած ելույթին, ապա այն խաղաղության տեսական ու հոգևոր տեքստ էր՝ առանց առանձնակի անդրադարձների շեշտադրումների: Մեջբերում ենք մի փոքր հատված. «Հայ և ադրբեջանցի ժողովուրդները մշտապես ապրելու են կողք կողքի, այդ իսկ պատճառով չկա այլընտրանք, քան խաղաղությունն ու համագործակցությունը: Բազմաթիվ մարտահրավերների առջև մենք՝ մեր ժողովուրդների հոգևոր առաջնորդներս, պարտավոր ենք փնտրել համատեղ պատասխաններ: Մեր համայնքների բոլոր զավակներին ուղղում ենք խաղաղության, բարօրության և բարի ծեռնարկումներում հաջողությունների բարեմաղթանքներ» [14]: Ընդհանուր առմամբ, ուսումնասիրելով հոգևոր առաջնորդների հանդիպումներն ամենատարբեր պատմական ժամանակահատվածներում և իրավիճակներում, ինչպես նաև անդրադառնալով կրոնական գործունին, կատարել ենք հետևյալ եզրակացությունները.

- Արցախյան կոնֆլիկտի տարբեր փուլերում Ադրբեջանը բազմիցս փորձել է հակամարտությանը տալ կրոնական իմաստ, իսլամական աշխարհի ուշադրությունը վերջինիս վրա գրավելու համար, սակայն հայ իրականության շրջանակ-

ներում երբեք էլ Արցախյան հակամարտությունը չի ընկալվել որպես կրոնական հակամարտություն:

- Քաղաքական ենթատեքստում, կամ էլ Արցախյան հիմնահարցին վերաբերվող քննարկումներում հոգևոր առաջնորդների դիսկուրսն ու հանդիպումները նոր մշակույթ չեն, դրանք ունեն որոշակի պատմական ընթացք և օրինաչափություններ, ուստի հետաքրքրական է այն փաստը, որ հոգևոր դաշտում քննարկվում են հարաբերություններ այնպիսի երկրների միջև, որոնք ունեն ռազմական բախում և չունեն դիվանագիտական հարաբերություններ:
- Ողջամիտ չի լինի կարծել, որ հոգևոր հիմքերի վրա չխարսխված այս հակամարտությունը հոգևոր առաջնորդների լուծելու խնդիրն է, հակամարտության արմատներն ավելի շատ քաղաքական, ազգային, պատմական և իրավական են, սակայն, հաշվի առնելով բոլոր ժամանակներում կրոնական գործոնի չնվազող ազդեցությունը մարդկային կյանքի տարբեր ոլորտների վրա, միանգամայն տրամաբանական և անգամ կենսական նշանակության անհրաժեշտություն է դառնում կրոնական առաջնորդների ներգրավվածությունը խնդրի լուծմանն ուղղված ջանքերում:
- Հոգևոր առաջնորդների հանդիպման գլխավոր արդյունքը կտարածվի նախ և առաջ հասարակությունների շրջանում, որտեղ նրանք կարող են տարածել իրենց խաղաղության ու համերաշխության կոչերը:
- Վերջին հանդիպումն ուներ ընդգծված ենթատեքստ միջազգային հանրությանն ուղղված հաղորդագրության տեսանկյունից, որ ագրեսորի դերում հանդես է գալիս Ադրբեջանը, սակայն միջազգային հանրությունը խաղաղության հորդորներ է հղում երկու կողմերին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Տերտերյան Գ., Հոգևոր-կրոնական գործոնի դերը քաղաքական դաշտում http://www.noravank.am/arm/issues/detail.php?ELEMENT_ID=2468
2. “Radical Islam in the Former Soviet Union” Galina M. Yemelianova, 2009 p. 88
3. Armenian, Azeri Religious Leaders Set To Meet In Moscow, <https://www.azatutyun.am/a/28708295.html>
4. Ամիրյան Ս., Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաքինը եվ խորհրդային իշխանությունները, Եր., 2014 [http://hpj.asj-oa.am/2526/1/2008-2\(39\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/2526/1/2008-2(39).pdf)
5. Նույն տեղում
6. «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, գլխ. խմբ. Հովհ. Այվազյան, Հայկական հանրագիտարան հրատ., Եր., 2002, էջ 946-948:
7. Հակիրճ Պատմություն և Բացատրություն Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2012, էջ 43
8. Հայաստանի, Ադրբեջանի և Ռուսաստանի հոգևոր առաջնորդները ԼՂ խնդրի վերաբերյալ հայտարարություն են ընդունել: <https://www.civilnet.am/news/2017/09/09/>
9. Նույն տեղում:
10. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը Բաքվում հայտարարել է, որ ԼՂ հարցի վերջնական կարգավորումը պետք է ընթանա խաղաղ ուղիով <https://www.panorama.am/am/news/2010/04/26/Garegin-b/1117855>

11. ԱՊՀ Միջխորհրդարանական խորհրդի նիստը Երևանում
<https://armenpress.am/arm/news/669872/>
12. Armenian, Azeri Religious Leaders Set To Meet In Moscow,
<https://www.azatutyun.am/a/28708295.html>
13. Նույն տեղում:
14. Նույն տեղում:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ

**Հոգևոր առաջնորդների հանդիպումներն ու կրոնական գործոնը արցախյան
հակամարտության համատեքստում
Սիրանուշ Մելիքյան**

Արդի ժամանակաշրջանի եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերությունների նոր ի-
րողություն է Հայաստանի և Ադրբեջանի հոգևոր առաջնորդների երկխոսությունը Ռու-
սաստանի հոգևոր առաջնորդի գլխավորությամբ, այն դեպքում, երբ առկա է լարվա-
ծություն, ռազմական բախում, չկան դիվանագիտական հարաբերություններ: Այս հան-
դիպումները ոչ միայն հետաքրքրական են, այլև օգտակար և հետաքրքիր ներքին ու
միջազգային քաղաքացիական հանրույթի մթնոլորտի վրա ազդելու տեսանկյունից:

РЕЗЮМЕ

**Встречи религиозных лидеров и религиозный фактор в контексте арцахского
конфликта
Сирануш Меликян**

***Ключевые слова:** конфликт, духовный лидер, религиозный фактор, общественная
реалия, мирное сосуществование, духовная безопасность, международное сообщество.*

Диалог духовных лидеров Армении и Азербайджана под руководством духовного
лидера России – новая реальность в церковно-государственных отношениях современности
в условиях наличия напряженности, военного конфликта и отсутствия дипломатических
отношений. Эти встречи не только интересны, но и полезны с точки зрения влияния на
внутреннюю жизнь и атмосферу международного гражданского сообщества.

SUMMARY

**Meetings of religious leaders and the religious factor in the context of the Artsakh conflict
Siranush Melikyan**

***Keywords:** conflict, religious leader, religious factor, public atmosphere, peaceful
coexistence, spiritual security, international community*

The dialogue between the religious leader of Armenia and the religious leader of Azerbaijan
under the leadership of the religious leader of Russia is a new reality in modern relationship
between church and state in the framework of current tension, military conflict and the lack of
diplomatic relations. These meetings are not only interesting, but also useful in terms of the
influence on the internal life and atmosphere of the international civil community.